

CENTRES RESIDENCIALS DEL SISTEMA DE PROTECCIÓ A LA INFÀNCIA I ADOLESCÈNCIA¹

FUNCIONS DIFERENCIALS DEL PEDAGOG/A I PSICOPEDAGOG/A EN CENTRES DE PROTECCIÓ D'INFANTS I ADOLESCENTS DESEMPARATS.

31 de juliol de 2015

- 1.- INTRODUCCIÓ
2. PERFILS PROFESSIONALS SEGONS LA REFERÈNCIA LEGISLATIVA
3. FUNCIONS DIFERENCIALS DEL PEDAGOG/PSICOPEDAGOG EN ELS CENTRES DE PROTECCIÓ DE MENORS.
4. CONCLUSIONS
5. FONTS DE CONSULTA

Document debatut i analitzat en el Grup de Treball de Pedagogia Social del COPEC, entre abril i juny de 2015.

Elaboració del contingut: Laura Pascual, Irene Casas, Héctor Hernández, Marta Pagès i Pilar Morral.
Amb la col·laboració de: Isaac Uyà, Carla Jiménez, Pau Fresquet i Montserrat Juanpere

Compilació i coordinació: Pilar Morral
Direcció: Montserrat Juanpere
Ratificat en la Junta de Govern el 31 de juliol de 2015

Drets exclusius d'edició: © Col·legi de Pedagogos de Catalunya
Els continguts poden ser reproduïts, citant-ne la font i els autors

¹ Centre Residencial d'Acció Educativa CRAE, Centre Residencial d'Educació Intensiva CREI, Centres terapèutics, Pisos assistits per joves de 16 a 18 anys i per majors de 18 anys, Centres terapèutics i Cases d'Infants

1.- INTRODUCCIÓ

La raó d'elaborar aquest document és argumentar el valor i dret de pertinença del pedagog/a i psicopedagog/a en el marc de la Cartera de Serveis Socials.

Algunes d'aquestes funcions vénen definides per tractar-se d'un rol diferenciat, com és el de direcció. Però sobretot el document pretén fer aportacions del perfil específic, que a la vegada és complementari, al del conjunt de professionals que de forma interdisciplinari integren un Centre Residencial de protecció d'infants i adolescents desemparats en les seves diferents tipologies: Centre Residencial d'Acció Educativa o CRAE, Centre Residencial d'Educació Intensiva o CREI, Centres terapèutics, Pisos assistits per joves de 16 a 18 anys i per majors de 18 anys.

A diferència de la resta, els Centres d'Acollida i les Cases d'Infants, en canvi, ja tenen integrada la figura professional del pedagog/psicopedagog/a dins l'equip d'intervenció familiar.

Aquest document, un cop ratificat per la Junta de Govern, formarà part de les propostes que el Col·legi de Pedagogs de Catalunya està elaborant per a presentar al Departament de Benestar Social i Família per a reivindicar el perfil del pedagog/a i psicopedagog/a en els Serveis de la Cartera. En aquest cas per als apartats 1.2.1.4.1., 1.2.1.4.2., 1.2.1.5. i 1.2.1.6, de la Cartera de Serveis Socials², vigent en l'actualitat.

La DGAIA³, un cop validades les propostes tècniques bàsicament emeses de part dels equips EAIA⁴ i ETCA⁵, i alguna vegada per l'EVAMI⁶, pot resoldre protegir i tutelar els infants desemparats amb la mesura protectora d'acolliment institucional en Centre. Donant així resposta a situacions de gravetat en la vulneració dels Drets de l'Infant a través de les desatencions greus en la cura i tracte inadequat familiar per acció o omissió, quan no hi ha possibilitats que puguin ser atesos en un entorn familiar.

L'objectiu de l'ingrés de l'infant i/o adolescent/jove en un Centre Residencial del sistema de protecció és proporcionar-li les atencions de cura i protecció, en un entorn el més favorable possible alternatiu a la pròpia família, que alhora l'eduqui tot i permetent el creixement harmònic entès en sentit ampli en les àrees personal, formativa i social, amb l'ajut dels professionals de l'àmbit educatiu i pedagògic.

² Decret 142/2010, d'11 d'octubre

³ DGAIA: Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència

⁴ EAIA: Equip d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (o SEAIA com consta en la Cartera de Serveis)

⁵ ETCA: Equip Tècnic de Centre d'Acollida

⁶ EVAMI: Equip de valoració de Maltractament Infantil

ALS CENTRES S'INTERVÉ:

1. A nivell personal s'intervé per garantir el desenvolupament i el bon vincle afectiu i emocional, atenent a la individualitat biopsicosocial i personalitat de l'infant procurant el seu benestar general. Ajudar-lo al creixement en valors, actituds i hàbits; escoltar la seva veu i l'esperit crític en un marc educatiu que atén els sentiments, emocions i iniciatives. I s'ocupa d'impulsar i afavorir els aspectes que promouen la seva autonomia i el bon desenvolupament de la personalitat.
2. A nivell formatiu, per facilitar una integració acadèmica exitosa i de continuïtat, atenent la diversitat i les necessitats educatives especials; i combinar o ampliar amb l'educació no formal i de temps de lleure que li possibiliti aprenentatges, coneixements i vivències enriquidores.
3. A nivell de socialització per a fomentar les habilitats socials, l'empatia, els valors de convivència, tolerància i respecte; i arribar a acords o pactes en les relacions, així com aprendre eines per intentar prevenir o resoldre conflictes i promoure'n el desenvolupament ètic i moral.
4. A nivell assistencial per a garantir la cobertura de les seves necessitats bàsiques de cura; físiques, evolutives i de salut, així com la cobertura material necessària.

Els centres residencials de protecció d'infants i adolescents/joves poden ser de diferents tipus segons l'edat dels menors atesos, les característiques i necessitats d'atenció d'aquests, segons si són verticals (que atenen a totes les edats) o no, si són de petita o gran capacitat, propis de l'administració o concertats sota l'administració de la DGAIA, de més especialització per a problemes conductuals i/o de drogodependències lleus, terapèutics per l'atenció psicològica i/o psiquiàtrica, ... Tots ells tenen una estructura d'organització de centre i de professionals similar, tot i adaptada als/les usuaris/usuàries o infants/adolescents a qui van destinats.

Els joves a partir dels 16 anys fins els 18, i atenent a la seva autonomia personal, també poden optar a llars funcionals o pisos assistits⁷. De la mateixa manera que a partir dels 18 fins els 21 anys⁸.

És per totes les modalitats de centre, que aniria destinat aquest document de defensa i inclusió del perfil del pedagog/a i psicopedagog/a com a figura professional referent de l'acció educativa.

⁷PISOS ASSISTITS DE 16 A 18 ANYS: Segons descriu la Cartera de Serveis "Servei d'habitatge de caràcter assistencial i educatiu per a joves de 16 a 18 anys amb mesura d'acolliment simple en institució, per a iniciar un procés de desinternament progressiu per assolir la majoria d'edat amb la capacitat suficient per obtenir la integració social, tot mantenint la tutela i control per part de l'entitat pública de protecció de menors".

⁸PIS ASSISTIT PER A MAJORS DE 18 ANYS: Segons descriu la cartera de Serveis "Habitatges destinats a joves entre 18 i 21 anys sense recursos propis, ni familiars que en arribar a la majoria d'edat surten de les institucions on han estat acollits".

2. PERFILS PROFESSIONALS SEGONS LA REFERÈNCIA LEGISLATIVA

Els criteris d'accés segons la normativa reguladora que recull la Cartera de Serveis Socials, fa referència als requisits que presenten els menors i famílies per accedir al CRAE i altres centres de protecció:

- a) desemparament del menor d'acord amb els articles 105 i següents de la Llei 14/2010, de 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència⁹;
- b) article 4 del Decret 2/1997, de 7 de gener, pel qual s'aprova el Reglament de protecció dels menors desemparats i de l'adopció¹⁰;
- c) la resta de requisits establerts en l'ordenament jurídic vigent.

Els perfils professionals als qui s'atribueix les funcions del marc legislatiu anterior, segons la Cartera de Serveis Socials, són:

- a) Director/a responsable: professional amb titulació universitària en l'àmbit de les ciències socials¹¹.
- b) Educadors/res Socials, preferentment amb experiència en l'àmbit de la infància i l'adolescència en risc.

La figura del Director la podria exercir un pedagog/psicopedagog/a, però realitzant les funcions reconegudes i pròpies del Director que estan basades en la gestió de centre i acords institucionals.

En canvi no hi son contemplades les figures de pedagog/a i psicopedagog/a, en les seves funcions diferencials en els Centres residencials de protecció d'infants i adolescents, i que són les que justifiquem i detallem en l'apartat següent: *Funcions diferencials del pedagog/a i/o psicopedagog/a en els Centres de protecció de menors.*

⁹ DOGC 5641 – 2/06/2010

¹⁰ DOGC 2307 - 13/01/1997

¹¹Branca de coneixement de "Ciències Socials i Jurídiques" d'ordenació universitària RD 1393/2007 (BOE 260, 30 d'octubre), que inclou 12 àmbits de coneixement entre el que està "EDUCACIÓ" que és on s'inclou PEDAGOGIA i PSICOPEDAGOGIA, és per això que és important que en els perfils professionals de la Cartera, s'expliciti al Pedagog/a i al Psicopedagog/a allà on els correspon ser-hi.

3. FUNCIONS DIFERENCIALS DEL PEDAGOG/PSICOPEDAGOG EN CENTRES DE PROTECCIÓ DE MENORS.

Pel que fa al perfil del pedagog/psicopedagog/a en un Centre de protecció d'infants i joves, en les diferents modalitats de centres, es parteix de les aportacions dels professionals amb experiència en aquest àmbit i que s'anomenen en els títols de crèdit.

La pedagogia, en el seu ampli abast d'actuació, promou la revisió i millora de la pràctica educativa en àmbits diversos. En el de la Pedagogia Social trobem diversos autors que han aprofundit abastament en la dimensió social en àmbits residencials on la convivència ofereix un entorn privilegiat per a l'acció educativa. Entre aquests trobem a Alexandre S. Neill i la seva metodologia pedagògica basada en l'autonomia i autogestió aplicada a Summerhill¹² i Violeta Núñez¹³ que analitza les bondats de la pedagogia social en les complexes dimensions de la inclusió/exclusió que, entre tants d'altres autors estudiosos del tema, s'ha anat construint un corpus de coneixement teòric que sustenta la pràctica de la intervenció social amb un caràcter fortament educatiu útil per a la tasca que desenvolupen els centres de protecció en el context convivencial. Aquesta és part del bagatge i coneixement diferenciat que pot aportar el pedagog/a i psicopedagog/a.

És així com el camp de l'Educació Social té com a referent disciplinar a la Pedagogia Social, referent que proporciona els models teòrics pedagògics, metodològics i tècnics que orienten la pràctica educativa portada a terme en un Centre de protecció.

FUNCIONS GENERALS DEL PEDAGOG/A I PSICOPEDAGOG/A

Els objectius generals del rol del pedagog/psicopedagog/a no tots són comuns a altres disciplines per la seva especificitat d'intervenció tècnica. Atenen la pràctica educativa a través d'accions per prevenir noves situacions de risc social, assessorar i avaluar processos educatius d'ensenyament i aprenentatge. També assessoren la comunitat educativa del centre, intervenint i avaluant segons el Projecte Educatiu de Centre.

El pedagog/a i psicopedagog/a en relació al Projecte Educatiu Individual, consciència, forma i potencia determinades actituds i aptituds dels infants i adolescents/joves. En l'àmbit grupal media en situacions de conflicte i ajuda al grup a reconstruir les seves relacions. I, quant a l'equip de professionals, reforça les bones pràctiques de tots els qui intervenen amb els infants i adolescents. El rol professional del pedagog/psicopedagog aporta qualitat en el funcionament preventiu i educatiu de tota la comunitat educativa del Centre.

¹² NEILL, AS. (1992) Summerhill. Un punto de vista radical sobre la educación de los niños. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

¹³ VIOLETA NÚÑEZ "La educación en tiempos de incertidumbre: Infancias, adolescencias y educación. Una aproximación posible desde la Pedagogía Social" Conferencia. Barcelona, marzo de 2007

Com a pas previ al detall de les funcions específiques del pedagog/psicopedagog en l'àmbit que ens ocupa, es creu oportú esmentar quins són els objectius generals que mouen la seva aportació professional:

- Acompanyar, conscienciar, empoderar i formar a l'equip d'educadors en les directrius educatives del centre (marcades pel PEC¹⁴), fent partícip a infants i/o adolescents i/o joves del seu propi procés personal i d'autonomia. I també,
- Possibilitar la reunificació familiar atenent el moment o realitat del nucli familiar dels menors, ja sigui per a tornar a viure amb els seus pares o per a viure autònomament, amb un seguiment educatiu en els casos de joves ex-tutelats i durant l'any posterior a la seva sortida del Centre o pis assistit.

FUNCIONS ESPECÍFIQUES DEL PEDAGOG/A O PSICOPEDAGOG/A
--

Aquestes funcions específiques, s'afegeixen i es valoren en tant que aporten qualitat i complementarietat a les funcions dels Centres Residencials de protecció de menors. Han estat elaborades pels membres del grup de treball de pedagogia social i són fruit del coneixement i exercici professional dels autors/res d'aquest document.

1) Donar suport a l'elaboració conjunta del PEI¹⁵ entre infant resident i tutor.

- a. Participar en les reunions d'equip amb la finalitat de marcar els objectius educatius de cada infant/adolescent, tenint en compte les línies educatives de centre.
- b. Dissenyar les línies d'intervenció específiques i integrals que es contemplaran en el PEI, que permetin ser desenvolupades i executades pels equips educatius amb la finalitat de garantir l'èxit i compliment dels objectius i sobretot la garantia d'un ajustament de les necessitats del jove i infant.
- c. Avaluació dels objectius del PEI conjuntament amb els infants i els tutors.

2) Oferir suport tècnic i complementari als equips en el desenvolupament del seu rol educatiu.

- a. Facilitar la interpretació del dany emocional que els infants i joves presenten.
- b. Promoure l'elaboració, millora i revisió compartida de les línies educatives del centre, i estratègies de millor atenció educativa als infants, tot vetllant per la coherència en el desenvolupament quotidià de la tasca.

¹⁴ Projecte Educatiu de Centre
¹⁵ Projecte Educatiu Individual

- 3) Formar i orientar l'acció educativa facilitant la cohesió de la comunitat educativa del Centre.
- a. Formar pedagògicament tant a l'equip d'educadors com a altre personal del centre. Per exemple en temes com "eines per comprendre i ajudar als infants o adolescents", o en qüestions referides a la reunificació familiar, orientació i sortides laborals, habilitats socials,...
 - b. Facilitar material bibliogràfic especialitzat per a treballar amb la necessitat, potencialitat i/o dificultat que presenta cada infant.
 - c. Promoure estratègies que afavoreixin un clima d'entesa i harmonia que faciliti la convivència i la relació educativa.
- 4) Identificar els esquemes i estructures cognitives i emocionals de cada infant per aconseguir que els aprenentatges esdevinguin significatius.
- a. Diagnosticar els processos cognitius i emocionals d'aprenentatge de cada infant per a adaptar la part acadèmica, però també altres aprenentatges formals, informals i relacionals a la necessitat formativa concreta de cada infant i/o jove.
 - b. Dissenyar i implementar experiències significatives per als infants i adolescents residents, tenint present la seva història de maltractes o desemparament, que els permeti activar les pròpies capacitats i promoure la resiliència i l'autonomia.
 - c. Promoure la participació del propi menor en el seu procés de desenvolupament, proporcionant un context afavoridor en el sí del centre educatiu, on també es tingui en compte el seu context familiar d'origen.
- 5) Seguiment del procés escolar, cognitiu i emocional de cada infant.
- a. Atendre les possibles dificultats d'aprenentatge, de comunicació, d'atenció, motivació, d'abordatge de necessitats educatives especials,... i la derivació a recursos específics atenent també a les valoracions escolars existents i de l'EAP.
 - b. Cercar recursos no formals de la xarxa, que complementin la formació informal, lúdica i socialitzadora de cada infant.
 - c. Oferir un espai de reforç escolar, reeducacions individuals i tècniques d'estudi atenent a les necessitats de cada menor.
 - d. Desenvolupar un programa lectura i de racó del joc infantil.
 - e. Donar suport al desenvolupament escolar i formatiu o especialitzat del nen, i portar a terme o col·laborar en les coordinacions amb els respectius centres educatius i EAP's, vetllant especialment per les necessitats específiques detectades.
 - f. Dissenyar les orientacions pedagògiques de cada infant per tal d'elaborar un material curricular posterior que afavoreixi el seu aprenentatge partint de les dificultats però principalment de les potencialitats de l'infant.

6) Treballar per a què la relació família-centre sigui complementària i potencii el desenvolupament integral de l'infant/adolescent.

- a. Vetllar i establir protocols i bones pràctiques del centre per a una bona acollida familiar des del primer dia d'ingrés.
- b. Observar les visites paterno-filials en el centre, per poder orientar i intervenir amb els pares en reforçar o millorar pautes educatives i de comunicació amb el seu fill.
- c. Dinamitzar, proporcionar eines per a la bona relació i destacar les fortaleces per empoderar als pares i fills.
- d. Promoure la participació de la família en alguna funció conjuntament amb el centre, tendint a la coparticipació parental sempre que sigui possible.
- e. Espais de tutoria amb el menor i família. Fomentar l'escolta activa de la veu del infant en tots els àmbits de relació familiar, escolar i social. I estudiar i avaluar el impacte de la infància en els àmbits que l'afecten.
- f. Dinamitzar grups de menors i de pares, per separat i conjuntament, quan sigui possible avançar en l'objectiu de la reunificació familiar (és a dir, treballar pel retorn amb la família).
- g. Mantenir la coordinació tècnica amb l'EAIA referent de cada infant.

7) Treballar per a la integració al barri (sempre que la línia del centre i el context d'ubicació ho permetin).

- a. Conviure amb les portes obertes a la comunitat o ciutadania.
- b. Foment de participació en les activitats culturals i d'associacionisme de la població on està ubicat el centre i de la població on viu el nucli familiar, durant els permisos.

8) En concret als pisos assistits per a joves, la funció del pedagog/psicopedagog/a té una vessant més específica de:

- a. Acompanyar en el Projecte Educatiu Individual a través d'orientació, integració social, continuació formativa i inserció sociolaboral.
- b. Fomentar l'autonomia i l'autoconeixement personal, en vies a definir la formació pre-laboral i laboral adients.
- c. Aconseguir una adequada inserció social en els diferents entorns socials, àmbits familiar, d'amistats, de grup de classe o grup de treball...
- d. Guiar l'adquisició i el desenvolupament de competències bàsiques formatives, de recerca de feina, inserció laboral...
- e. Promoure la col·laboració amb activitats culturals i socials del barri per mitjà de voluntariat i participació veïnal dels joves.

4. CONCLUSIONS

Les diferents modalitats de centre (CRAE, CREI, terapèutics, pisos assistits de 16 a 18a., residències per majors de 18 anys) són recursos o mesures temporals de protecció per a infants¹⁶ i/o adolescents. Els centres residencials treballen en aquest interval temporal atenent a les necessitats afectives i de vinculació familiar dels infants, mentre que la família posa en marxa canvis que garanteixin cobrir les necessitats del nen/nena. Aquests canvis van en la línia de proporcionar un entorn estable i segur afectivament i una millora de les competències parentals alhora que posen en marxa solucions per a les situacions conflictives existents abans de la sortida dels infants i/o adolescents.

És per aquest motiu que des del primer moment de l'ingrés es treballa amb l'objectiu de propiciar la reunificació familiar o el retorn del menor amb la seva família, sempre que sigui possible. El rol del pedagog/psicopedagog/a en el programa de treball de reunificació del menor amb la família i conjuntament amb tot l'equip educatiu del centre, és indispensable.

El pedagog/a i psicopedagog/a té capacitat tècnica per intervenir donant un suport educatiu especialitzat, i proporcionar coherència pedagògica al conjunt de l'acció educativa del centre, posant èmfasi en els drets, la resiliència o el reforç de les fortaleses dels infants. I amb els pares, orientant processos de millora d'habilitats i parentalitat positiva¹⁷.

Els centres residencials són un espai de caràcter essencialment pedagògic on el professional referent de la pedagogia/psicopedagogia desenvolupa la funció de coordinar el Projecte Educatiu del Centre tenint en compte el Reglament de Règim Intern, l'elaboració de documentació institucional (programes anuals i específics). També dóna suport al treball del Projecte Educatiu Individual treballat conjuntament entre el menor i l'equip educatiu.

El pedagog/a i psicopedagog/a pot, per la seva especificitat, promoure la generació de contextos educatius més enllà de la normativa bàsica de convivència, per mitjà del desenvolupament d'accions mediadores i formatives i de suport i orientació. No només pel què fa a la intervenció amb els menors, i tenint en compte les seves famílies, sinó també assessorant i donant suport tècnic als professionals del propi centre (educadors, integradors socials, monitors o auxiliars...), així com també amb la coordinació professional externa amb altres centres i serveis.

En aquest document, fruit de l'anàlisi del Grup de Treball de Pedagogia Social, queda palès que la presència de pedagogs/psicopedagogs en els Centres Residencials i/o Pisos Tutelats és una necessitat, sent la seva absència en la Cartera de Serveis Socials¹⁸ la que promou aquesta proposta.

¹⁶ Article 132 i següents de la LDOIA, maig de 2010

¹⁷Seguint el programa de reunificació creat pel Grup de Recerca i Investigació de la Infància i joventut GRISIJ, de la Facultat de Pedagogia de la UB [<http://grupsderecerca.uab.cat/iars/>]

¹⁸ Decret 142/2010, d'11 d'octubre, en els apartats 1.2.1.4.1., 1.2.1.4.2., 1.2.1.5. i 1.2.1.6.

Per tot el que s'ha exposat, des del Col·legi de Pedagogs de Catalunya es considera que el PEDAGOG/A i el PSICOPEDAGOG/A, hauria de ser incorporat en els Centres de protecció a la infància i a l'adolescència (CRAE, CREI, centres terapèutics, pisos assistits per joves de 16 a 18 anys i per majors de 18 anys) per aportar valor pedagògic als equips professionals de les diferents tipologies de Centres; petició que s'eleva al Departament de Benestar Social i Família per a què es tingui en compte en la revisió de l'actual Cartera de Serveis Socials.

*Grup de Treball de Pedagogia Social
Vocalia de Social
Col·legi de Pedagogs de Catalunya
31 de juliol de 2015*

5. FONTS DE CONSULTA:

PROJECTES I PONÈNCIES

- GRUP DE RECERCA EN INTERVENCIÓ SOCIOEDUCATIVES EN LA INFÀNCIA I LA JOVENTUT
Curs: "Suport socioeducatiu per a la reunificació familiar en els acolliments familiars i residencials". Universitat de Barcelona. Programa elaborat per: Pere Amorós; MA. Balsells; N. Fuentes-Peláez; A. Mateos; MC. Molina; A. Mundel; C. Pastor; E. Vaquero.
<http://grupsderecerca.uab.cat/iars/>
- 25È ANIVERSARI DE LA CONVENCIÓ DE LES NACIONS UNIDES SOBRE ELS DRETS DE L'INFANT.
"Declaració Final". 13 d'abril de 2015. Generalitat de Catalunya
- CONSORCI DE SERVEIS SOCIALS DE BARCELONA "La participació d'infants i adolescents".
Projecte de bones pràctiques en centres residencials d'acció educativa i centres acollida
2014. Ajuntament de Barcelona
- ISAAC RAVETLLAT "Marc legal en infància i adolescència" Avantprojecte de Llei dels Drets i Oportunitats de la Infància i l'Adolescència. Generalitat de Catalunya, 7 Març 2008.
- VIOLETA NÚÑEZ "La educación en tiempos de incertidumbre: Infancias, adolescencias y educación. Una aproximación posible desde la Pedagogía Social" Conferencia. Barcelona, marzo de 2007

BIBLIOGRAFIA

- ALBERONI, F. (1984) Las razones del bien y del mal. Barcelona. Gedisa
- CYRULNIK, B. (2001) Los patitos feos. Barcelona: Gedisa.
- NEILL, AS. (1992) Summerhill. Un punto de vista radical sobre la educación de los niños. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- PANCHÓN, C. (1998) Manual de Pedagogía de la inadaptación social. Barcelona: Dulac.
- PARCERISA, A. (2002) Didáctica en la Educación Social: enseñar y aprender fuera de la escuela. Barcelona: Graó.
- PLANELLA, J. "Fonaments per a una pedagogia de l'acompanyament en la praxi de l'educació social" a Revista Catalana de Pedagogia. Societat Catalana de Pedagogia. Vol. 2 (2003), p. 13-33
- J. GRANÉ, J. I FORÉS, A. (2007) Vull Saber. La resiliència. Barcelona: UOC
- VANISTENDAEL S. (2009) La resiliència o el realisme de l'esperança. Ferit, però no vençut. Barcelona: Claret.

WEBGRAFIA:

- <http://www.gencat.net/benestar/persones/infants/dgaia/legislacio/index.htm>
- <http://www.monografias.com/trabajos12/habilsoc/habilsoc.shtml>
- <http://www.avantis.edu.es/proyecto-educatiu/aprenentatge-significatiu>